

VETERUM PRINCIPUM EXEMPLA SUPERARE: UN MOTIV RETORIC ȘI IDEOLOGIC ÎN EPIGRAFIA, ISTORIOGRAFIA ȘI ORATORIA LATINĂ TÂRZIE*

Nelu ZUGRAVU**

(Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

Keywords: *epigraphy, historiography, late Latin oratory, imperial ideology, exempla, princeps optimus, clementia, civilitas.*

Abstract: *Vererum principum exempla superare: A rhetorical and ideological motif in late Latin epigraphy, historiography and oratory.* Our contribution analyzes an ideological and rhetorical motive present in the late Latin epigraphy, historiography and oratory of pagan orientation that can be subsumed to the formula *veterum principum exempla superare*. It reflects the desire assumed by the late emperors and the apparatus of the Court to find a model, ideal emperor, whose virtues and deeds correspond and surpass not only those of the great personalities of the royal and republican history of Rome, but especially those of the sovereigns of the early Empire; in other words, a new *optimus princeps*. Those who made the epigraphic dedications, the authors of the historical writings and the oratories used relatively similar procedures: formulas such as *super omnes principes, super omnes priores principes, omnes retro principes, super omnes retro principes, omnium retro principes*; words to the superlative degree (*indulgentissimus, fortissimus, felicissimus, piissimus, clementissimus, providentissimus, invictissimus, nobilissimus, victoriosissimus, maximus, humanissimus* etc.); comparisons in favor of the reigning emperor between *virtutes imperatoriae* (*indulgentia, felicitas, pietas, clementia, virtus, gloria, benivolentia, iustitia, munificentia, sanctitudo, provisio, humanitas, amicitia* etc.). The proposed models are diverse, but the general impression left by these communication tools is that, in the political and social conditions of the late Empire, characterized by the establishment of imperial absolutism, excess of power and arbitrariness, an attempt was made to draw a model of a new *princeps civilis* in the tradition of Trajan – therefore, *possessor, above all, of clementia, part of civilitas.*

* Acest text reprezintă forma amplificată a unei comunicări prezentate la School of Advanced Studies *Colloquia Classica et Mediaevalia Iassiensia I. Ideal Rulership – Ideal Rulers*, Iași, November, 4th-7th 2021. Mulțumim colegului Florian Matei-Popescu pentru observațiile și sugestiile formulate.

** nelu@uaic.ro

Parole-chiave: *epigrafia, storiografia, oratoria latina tardoantica, ideologia imperiale, exempla, princeps optimus, clementia, civilitas.*

Riassunto: *Vererum principum exempla superare: Un motivo retorico e ideologico nell'epigrafia, nella storiografia e nell'oratorio latina tardoantica.* Il nostro contributo analizza un motivo ideologico e retorico presente nell'epigrafia, nella storiografia e nell'oratorio latina tardoantica di tradizione spirituale pagana che può essere sussunto nella formula veterum principum exempla superare. Rispecchia il desiderio assunto dai principi tardi e dall'apparato della Corte di trovare un imperatore modello, ideale, le cui virtù e atti corrispondano e superino non solo quelli delle grandi personalità della storia reale e repubblicana di Roma, ma soprattutto dei sovrani del primo Impero; in altre parole, un nuovo optimus princeps. Coloro che hanno messo le iscrizioni, gli autori di scritti storici e gli oratori hanno usato procedure relativamente simili: formule come super omnes principes, super omnes priores principes, omnes retro principes, super omnes retro principes, omnium retro principes; *superlativi* (indulgentissimus, fortissimus, felicissimus, piissimus, clementissimus, providentissimus, invictissimus, nobilissimus, victoriosissimus, maximus, humanissimus etc.); *confronti a favore dell'imperatore regnante tra virtutes imperatoriae* (indulgentia, felicitas, pietas, clementia, virtus, gloria, benivolentia, iustitia, munificentia, sanctitudo, provisio, humanitas, amicitia etc.). I modelli proposti erano diversi, ma l'impressione generale che lasciano questi strumenti di comunicazione è che, nelle condizioni politiche e sociali del tardo Impero, caratterizzate dall'instaurazione dell'assolutismo imperiale, dall'eccesso di potere e dall'arbitrio, si è cercato di tracciare un modello di un nuovo princeps civilis nella tradizione traiana – quindi, possessore soprattutto della virtù clementia, parte della civilitas.

Cuvinte-cheie: *epigrafie, istoriografii, oratorii latină târzie, ideologie imperială, exempla, princeps optimus, clementia, civilitas.*

Rezumat: *Contribuția noastră analizează un motiv ideologic și retoric prezent în epigrafia, istoriografia și oratoria latină târzie de orientare păgână care poate fi subsumat formulei veterum principum exempla superare. Ea reflectă dorința asumată de împărații târzii și de aparatul Curții de a găsi un împărat model, ideal, ale cărui virtuți și fapte să corespundă și să le depășească nu numai pe cele ale marilor personalități ale istoriei regale și republicane a Romei, ci mai ales pe cele ale suveranilor Imperiului timpuriu; cu alte cuvinte, un nou optimus princeps. Cei care au pus inscripțiile, autorii scrierilor istorice și oratorii au folosit procedee relativ asemănătoare: formule precum super omnes principes, super omnes priores principes, omnes retro principes, super omnes retro principes, omnium retro principes; *superlative* (indulgentissimus, fortissimus, felicissimus, piissimus, clementissimus, providentissimus, invictissimus, nobilissimus, victoriosissimus, maximus, humanissimus etc.); *comparații în favoarea împăratului domnitor între virtutes imperatoriae* (indulgentia, felicitas, pietas, clementia, virtus, gloria, benivolentia, iustitia, munificentia, sanctitudo, provisio, humanitas, amicitia etc.). Modelele propuse sunt diverse, dar impresia generală pe care o lasă aceste instru-*

mente de comunicare este că, în condițiile politice și sociale ale Imperiului târziu, caracterizate prin instaurarea absolutismului imperial, excesul de putere și arbitrarul, s-a încercat trasarea unui model al unui nou principe civilis în tradiția traianică – așadar, posesor, înainte de toate, a lui clementia, parte a lui civilitas.

Un fragment dintr-o placă de marmură de la Tomis conține următorul text: *Virtute pariter ac pro/visione veterum principi/pum exempla transgres/so debellatori gentium / [b]arbararum domino / [no]stro Valentiniano / [triu]mphatori semper [fe]/[lici? Augusto --- ---* („Celui care a depășit, prin bravură, ca și prin prevedere, exemplele vechilor împărați, învingătorului neamurilor barbare, stăpânului nostru Valentinian, triumfătorul, veșnic fericitului August---”)¹. Epigrafa elogiază vigurozitatea militară a împăratului Valentinian I (364-375), așa cum o arată apelativul *triumphator*², formula *debellator gentium barbararum* specifică vocabularului triumfal³ și procedeul retoric al juxtapunerii lui *virtus* și *provisio*, două dintre calitățile inerente oricărui bun *imperator*, prima semnificând bravura, curajul dovedit în luptă, energia belicoasă, zelul combativ⁴, cea de-a doua, derivată de la vb. *providere* – „a vedea înainte, a prevedea, a se îngriji din vreme, a veghea” etc.⁵, desemnând, în cazul de față, aptitudinea de a se angaja în luptă într-un mod precaut, de a adopta strategia cea mai eficace, de a anticipa situații posibil periculoase și de a le preveni prin măsuri și hotărâri tactice ingenioase⁶; prin urmare, mesajul bi-

¹ *ISM* II, 115(81) (cca. 369?) = *ISM* VI.2, 115 = *HD004654* (364-375); textul latin după *HD004654*, traducerea după *ISM* II, 115(81).

² Termenul a intrat în titulatura imperială neoficială începând mai ales din ceea ce specialiștii numesc ultima fază – a VI-a – a domniei lui Constantin, cuprinsă între 330-337, când suveranul adoptă epitetul militar *triumphator* ce acompaniază pe cel de *victor* (*maximus victor ac triumphator semper Augustus*) – cf. GREGORI 2013, 74, 80 (nr. 40); GREGORI-FILIPPINI 2013, 518, 526 (nr. 1), 527 (nr. 2-3), 528 (nr. 6-7), 529 (nr. 21), 531 (nr. 31, 32); vezi și CHASTAGNOL 1988, 36-37.

³ VERG. *Aen.*, VI, 853; *Pan.*, X [4] (a. 321), 24, 7: *insolentia quidem barbari debellata est*; XI [3] (a. 362), 4, 3: *uno proelio debellatum*; *SHA, Did. Iul.*, I, 8: *Cattos etiam debellavit*; vezi și OLD, 486, s.v. *debellator*; MASTINO-IBBA 2012, p. 154 cu nota 54.

⁴ OLD, 2073, s.v. *virtus*; McDONNELL 2006; MANDERS 2012, 63-94, 169-178; BALMACEDA 2017.

⁵ *TLL*, X/2, col. 2346, s.v. *provisio*; col. 2322-2328, s.v. *provideo*.

⁶ E.g.: *Pan.*, IV [8] (a. 297), 13, 2: *Nam primo omnium, in quo praecipue consulendum fuit, ne quid barbarae nationes converso illuc numine tuo novare temptarent, invocata patris tui maiestate provisum est*; VII [6] (a. 310), 18, 3: *tua, imperator, cura, qua refovendis eorum viribus a Cabillonensi portu navigia*

nomului *virtus-provisio* era acela că succesul repurtat asupra barbarilor de către Valentinian a fost rezultatul conjuncției dintre curaj și spiritul de prevedere al acestuia; este imaginea întocmai creionată suveranului panonic de *Res gestae* ammianeice și de *Epitome de Caesaribus*⁷.

Dar autorul (autorii) cu numele căzut în lacună al (ai) inscripției a (au) ținut să evidențieze valoarea deosebită a laturii belice a lui Valentinian slujindu-se și de un alt procedeu retoric, formalizat în vremea lui Dioclețian de teoreticianul discursului regal Menander Rhetor (din Laodicea), anume σύγκρισις (*comparatio*) în favoarea destinatarului⁸; acesta este rostul formulei *Virtute pariter ac provisione veterum principum exempla transgresso*, adv. *pariter* jucând, în acest context, un rol excepțional ca element de emfază retorică. Cum se știe, civilizația romană a fost o civilizație a exemplului, realitate care a imprimat culturii un puternic caracter paideutic și retoric; „oamenii – spunea Plinius cel Tânăr – învață mai bine din exemple, care în primul rând au meritul de a dovedi că învățămintele lor sunt posibile”⁹. Instituirea Principatului a dat o nouă dimensiune exemplului ca sursă de autenticitate și valoare, instrumentele oficiale de comunicare a ideologiei imperiale (opere de artă, monede, inscripții, documente juridice, orații solemne, scrieri literare comandate sau patronate de principii), dar și creații din afara mediului aulic raportând adesea performanța politică și militară, moralitatea publică, dar și comportamentul privat al împăraților la exemplul personalităților din trecutul eroic (*ancient past*), recent (*recent past*) sau imediat (*immediate past*) al Romei, ca să folosim termenii lui C. E. V. Nixon¹⁰, scopul fiind nu numai de a sublinia continuitatea modelelor

provideras; IX [12] (a. 313), 3, 1: *Ne tu, imperator, nimio nostri amore nescisti ad securitatem nobis vere **providere**, qui non omnia tecum arma movisti, cum tua conservatio salus nostra sit*; 9, 1: *mox **provisio** adversarium numero*.

⁷ PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XLV, 6: *prudenter uti locis, temporibus, sermone* („se folosea cu iscusință de locuri, circumstanțe, vorbe”); AMM., XXVII, 10, 10: „general chibzuit care vrea să fie în siguranță”; XXX, 7, 11: în campaniile militare avea „minte clară” (*erat expeditae mentis*), se slujea de „practica militară și de experiența îndelungată”; 9, 4: „Foarte iscusit și precaut în conducerea războaielor... își dădea bine seama de ce trebuie și nu trebuie făcut într-o acțiune militară...”.

⁸ MEN. RHET., Περί ἐπιδεικτικῶν, II, 377, 1-9.

⁹ PLIN. SEC., *Pan.*, 45, 6.

¹⁰ NIXON 1990, 1-36.

politice și morale tradiționale, ci și de a evidenția superioritatea deținătorilor puterii imperiale față de predecesorii lor¹¹. Augustus și-a ornât ambele porticuri ale forumului în centrul căruia era reprezentat ca *pater patriae* cu statuile marilor bărbați (*summi viri*) care s-au ilustrat în perioada regală și republicană a statului¹², ținând să arate că încarnează idealurile și virtuțile de excelență ale acestora și, totodată, că se distinge prin aceea că este *optimi status auctor* („autorul, întemeietorul celei mai bune forme de guvernământ”), cum stipula el însuși într-un edict conservat de Suetonius¹³. Cu alte cuvinte, își depășise modelele: „dacă Horatius, Mucius, Curtius, Regulus, Decii par a fi fost gata să-și pună viața în primejdie și să moară pentru gloria de a fi înfăptuit ceva măreț și frumos – spunea, după cum ne informează Dio Cassius, în ședința Senatului din 27 î.H. în care i s-a conferit întreaga putere –, cum să nu-mi doresc din suflet a îndeplini un lucru **mai însemnat** încă, prin care, din timpul vieții, **să-i pot întrece în faimă** și pe cei pe care i-am menționat și, totodată, pe toți ceilalți oameni?»¹⁴. În 107 d.H., la zece ani de la adopția și desemnarea ca succesor de către Nerva, cu un prestigiu politic și militar excepțional, datorat cuceririi regatului dac și anexării Arabiei, Traian a restaurat mai multe tipuri monetare în două serii, realizând o adevărată „epitomă numismatică a istoriei Romei”¹⁵: una, din argint, reda, prin legende și reprezentări, personaje care intraseră în cea ce, în termenii lui Tacitus, am putea numi *memoria vetus*¹⁶, adică preimperială – troienii Aeneas și Anchise, regii Romulus și Ancus Martius, faimoșii eroi Horatius Cocles și Decius Mus, vestiții generali republicani Caecilius și Marcus Metellus, Aemilius Paullus, Sulla, Pompei și alții, încheindu-se cu Caesar ca *dictator perpetuus*; cealaltă, din aur, înfățișa împărați – Divus Iulius, Augustus (Caesar Augustus Divi F(ilius) Pater Patriae; Divus Augustus), Tiberius, Claudius (Divus Claudius), Galba, Vespasian (Divus Vespasianus), Titus (Divus Titus)

¹¹ TAC., *Hist.*, I, 50, 2-4; III, 51, 2; ROLLER 2004, 1-56; ROSATI 2011, 281-297; CORDES 2014, 294-325; GREGORI, BIANCHINI 2017, 230-244; BOURGEON 2018.

¹² SUET., *Aug.*, 31, 1.

¹³ SUET., *Aug.*, 28, 8; ECK 2010, 93-94.

¹⁴ DIO CASS., LIII, 8, 3; vezi și BIANCHINI, GREGORI 2018, 195-206.

¹⁵ MATTINGLY, SYDENHAM 1926, 303.

¹⁶ TAC., *Hist.*, I, 50, 2; GOWING 2005; GOWING 2016, 43-64, în special 52, 60; GALINSKY 2016, 21, 22.

și Nerva (Divus Nerva)¹⁷. Gestul restitativ are, neîndoielnic, o semnificație: operându-se o selecție de figuri emblematice din istoria preaugustană și de principii din secolul I (lipsește Gaius (Caligula), Nero, Otho, Vitellius și Domițian)¹⁸, se evidențiază poziția superioară a lui Traian între acești *virii illustres* și *boni principes*, cea de *optimus*, chiar dacă apelativul nu apare în mod explicit pe monedele respective. La acea dată, titlul era cvasioficial, încă din 1 septembrie 100, în *gratiarum actio* rostită cu prilejul numirii în calitate de *consul suffectus*, Plinius Secundus justificându-l prin comparații făcute între împăratul hispanic și *alii, priores* sau *antecedenti principes*, precizând că nimeni nu-l meritase până atunci (*neminem ante meruisse*)¹⁹, doar Traian putând fi considerat *Optimus*, întrucât poseda toate virtuțile pe care *cognomen*-ul respectiv le subsumează (*quae simul omnia uno isto nomine continentur*)²⁰, era „**mai presus de toți cei care sunt neîntrețuți**, fiecare pentru meritele lui” (*nec videri potest optimus, nisi qui est optimis omnibus in sua cuiusque laude praestator*)²¹ și era **mai bun decât toți** ceilalți *Imperatores, Caesares, Augusti* (*quam omnibus imperatoribus et Caesaribus et Augustis esse meliorem*)²².

Emulația având ca puncte de reper împărații a rămas o constantă a culturii politice romane până în Antichitatea târzie. În această epocă a unor *homines novi*, a unor *principes* ieșiți din familii fără trecut ilustru, ajunși pe tron în urma unor pronunțate militare, a unei revoluții în planul ideologiei religioase și al fundamentelor spirituale ale puterii, s-a pus un accent în plus pe acest fenomen ideologic și cultural: în efortul de legitimare a alegerii și de obținere a consensului – coordonate esențiale ale stabilității Imperiului, de inserție într-un model politic și de creionare a imaginii unui principe ideal, reperelor comparative tradiționale – *summi in re publica viri*, cum spunea un orator anonim într-un *panegyricus* rostit în 307 în onoarea lui Maximian și Constantin²³, li se adăugau suveranii Imperiului timpuriu – vreme a relativei stabilități politice și dinastice.

¹⁷ MATTINGLY, SYDENHAM 1926, 302-313.

¹⁸ MATTINGLY, SYDENHAM 1926, 304.

¹⁹ PLIN. SEC., *Pan.*, 88, 4.

²⁰ PLIN. SEC., *Pan.*, 88, 6.

²¹ PLIN. SEC., *Pan.*, 88, 6.

²² PLIN. SEC., *Pan.*, 88, 7.

²³ *Pan.*, VI [7], 13, 3. Vezi și MOTTA 2010, 179-208.

Pe fondul schimbării ierarhiei canalelor de difuziune a ideologiei imperiale, în sensul diminuării treptate a importanței reprezentărilor și legendelor monetare și a creațiilor artistice (portrete, statui), un rol excepțional în crearea, comunicarea și difuziunea acestui nou model de *princeps* l-au avut monumentele publice inscripționate²⁴, transmiterea mesajului prin intermediul lor fiind, cum susțin specialiștii, un gest asumat și coordonat de suveranii înșiși și de aparatul Curții. Epigrafele conțin o serie de formule, asupra cărora a atras atenția încă din 1988 A. Scheithauer²⁵, precum *super omnes principes, super omnes priores principes, omnes retro principes, super omnes retro principes, omnium retro principes* însoțite aproape constant de apelative în cazul superlativ (*fortissimus, indulgentissimus, felicissimus, providentissimus, victoriosissimus, piissimus, clementissimus, maximus, invictissimus, nobilissimus, humanissimus, beatissimus, exsuperantissimus, optimus, potentissimus, sanctissimus*)²⁶ sau de substantive desemnând *virtutes imperatoriae* (indul-

²⁴ DE BRUYN 2016, 265-282.

²⁵ SCHEITHAUER 1988, 155-167.

²⁶ Prima este de la Commodus, datând din anul 186; este vorba de un *militarium* descoperit la Oued Smendou, în fosta provincie Numidia: *EDCS-25900009: divi / M(arci) Antonini Pii filius divi Pii nepos / divi Hadriani pronepos divi / Traiani Parthici abnepos divi Ner/vae adnepos nobilissimus om/ni[u]m et Felicissimus princ<e>p(s)*. Ultima este de la Valentinianus III (425-450), provenind de la Napoli: *EDR178223: D(ominus) n(oster) Placidus Valentin[ianus] providen]/tissimus omnium retr[o principum]*. Vezi și SCHEITHAUER 1988, 156, 173, 177.

E.g.: Septimius Severus: *EDR072942* (Roma; a. 197-198): *fortissimi ac / maximi et super om/nis providentissimi / principis*; *HDO41693* (Celtianis, Numidia; a. 198-199): *[et super] omn[es retro principes]*; *HDO39653* (Forum, Numidia; a. 205): *et [su]/[p]er omnes prin(cipes) indulgent[issi]/[m](o)(!)*; *HDO18052* (Anagnia, Italia; a. 207): *fortissimus ac super / omnes felicissimus / princeps*; *EDC-23100010* (Nattabutes, Africa Proconsularis): «*et super omnes p[rin]*»/«*cipes nobi(li)ssimi*»; Caracalla: *HDO08793* (Roma): *[Magno et invicto ac su]per omne[s fortissimo] / [felicissi]moqu[e](?)*; *HDO08959* (Roma): *magno et [invicto ac] super omnes principes / [fortissimo] et felicissimo*; *HDO26954* (Roma; a. 212-217): *super omnes re]tro pr[incipes fortissimo?]*; Caracalla sau Elagabal: *HDO26993* (Roma; a. 211-222): *[--- ac super] / [omnes] retr[o principes] / [in]vicissim[o]*; Elagabal: *HDO27041* (Roma; a. 218-222): *[indulgentissimo] ac super omnes principes fortissimo*; Severus Alexander: *HDO32575* (Misenum, Italia; a. 231-233): *et supe[r] omnes retro principes ---issimus*; Gordianus III: *HDO20508* (Thysdrus, Africa Proconsularis): *fortissi/[mo et super omn]e retro principes in/[dulgentissimo]*; *HDO33718* (Municipium Dardanorum, Moesia Superior; a. 238-244): *Invicto et / super omnes / indulgentis/simo*; Philippus Arabs: *HDO35882* (Remesiana, Moesia

gentia, felicitas, pietas, clementia, virtus, gloria, benivolentia, iustitia, munificentia, sanctitudo, provisio)²⁷. Superlativele amintite, re-

Superior; a. 244-249): *[M]aximo et / [su]per omnes / [f]ortissimo*; Trebonianus Gallus: HD011554 (Intercisa, Pannonia Inferior; a. 252-253): *Sanctissimo / ac super om/nes principes / clementissimo...*; Gallienus: HD032413 (Forum, Italia; a. 260-268): *ac / [super omn]es retro / [principes] fortissimi*; Probus: HD053033 = Fabiola Verrecchia, *op. cit.*, p., 245-246, nr. 271 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 276-282): *Omni[[ium principum]] / vere victorio[[siss(imo)]] / ac feliciss(imo) [i]ndu[[lgent(issimo)]]*; HD049190 = VERRECCHIA 2016-2017, 246-247, nr. 272 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 276-282): *super omnes retro / princ(ipes) fortiss(imo)*; HD053033 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 276-282): *Omni[[um ---]] / vere victorio[[siss(imo)]] / ac feliciss(imo) [i]ndu[[lgent(issimo)]]*; HD058015 (Augusta Vindelicorum, Raetia; a. 281): *[Restitutori pr]ovinciarum et operum [publi]/[corum providen]tissimo ac super] omnes r[etro] / [principes for]tissimo*; Carinus: HD027098 (Roma; a. 283-285): *super omnes retro principes ---issimo*; Dioclețian: HD035599 (Lauriacum, Noricum; a. 284-305): *ac super o[mnes] / [re]tro princ[ipes pi]s[[sim]o indul[gentis]/[simo]que*; HD055655 = VERRECCHIA 2016-2017, 15, nr. 1 (Athenae, Achaea; a. 285-286): *fortiss(imo) / <ac> super omnes retro princ[ipes pi]ssimo*; HD037389 = VERRECCHIA 2016-2017, 94-95, nr. 96 (Nicomedia, Bithynia et Pontus; a. 286-305): *[F]ortissimo principi / [et] super om[nes r]et[r]o / [pr]incipes piisimo*; HD016433 = VERRECCHIA 2016-2017, 114-115, nr. 114 (Ephesus, Asia, a. 284-305): *Restitutori totius / orbis ac super omnes / retro principes / fortissimo ac clementissimo*; Galerius: HD009967 = VERRECCHIA 2016-2017, 191, nr. 213 (Seleucia ad Calycadnum, Isauria; a. 305-311): *(H)umani(ssimo) potentissi/mo adque (!) piisimo / vere victoriumque clementissimo / d(omino)*; VERRECCHIA 2016-2017, 167-168, nr. 183 (Antiochia Pisidia, a. 311-313): *[- - -s]uper omnes priores / [princip]es*; Severus, Licinius sau Maximinus Daia: HD055448 = VERRECCHIA 2016-2017, 192, nr. 214 (Seleucia ad Calycadnum, Isauria, 306-313): *Beatissimo / adque indulgen[tissimo] vere / humanissimo*; Constantin: HD037970 (Flavia Solva, Noricum; a. 306-307): *maximo beatis/sim[o a]c supr[a om]/[ne]s retro principes piisimo / et victoriosiss/imo*; EDCS-23500085 (Uccula, Africa proconsularis): *[opti]mo et super / [omnes] principes*; Valentinian III: EDR033301 (Roma; a. 425-450): *providentissimo omnium retro principum*; EDR178223 (Roma; a. 425-450): *providen[tissimo] omnium retr[ro principum]*; împărați cu nume căzute în lacună: HD027194 (Roma; a. 171-230): *[---? Super omnes retr]o principe[s ---?]*; HD65879 (Segusio, Alpes Cottiae; a. 231-300): *[--- fortissimo ac s]upe[omnes](?) / [--- felicissimo p]rin[cipi ---]*; HD066620 (Caturigomagus, Alpes Cottiae; a. 201-305): *restitutori orbis / providentissimo / retro principum / ac super omnes / fortissimo*; HD059076 (Sabratha, Africa Proconsularis; a. 201-400): *Restitutor[i ---] / humani gen[eris ---] / ac super omn[es --- indul]gentissimo [principi ---]*; HD027197 (Roma; a. 271-330): *[--- super omnes] retro [principes ---] / [--- exsup]eranti[ssim- ---]*

²⁷ Prima este de la Marcus Aurelius și datează din anul 176: EDR104067 (Roma): *S(enatus) p(opulus)q(ue) R(omanus) / Imp(eratori) Caes(ari), Divi Antonini f[il]l(io), Divi Veri Parth(ici) max(imi) fratr(i), / Divi Hadriani nep(oti),*

date constant în dativul dedicativ – așadar, într-un registru adulteriu și ceremonial –, descind din bogatul repertoriu lexical utilizat în procedeul *amplificatio* din oratoria encomiastică, dar prezent și în istoriografia retorică, cum vom vedea mai jos, destinat creionării imaginii desăvârșite a principelui. Toate probează voința nedisimulată a împăraților de a se înfățișa locuitorilor Imperiului dintr-o perspectivă neechivocă – aceea de posesori incontestabili, unici, ai unor calități desăvârșite: *Omn[[ium principum]] / vere victorio[[siss(imo)]] / ac feliciss(imo) [i]ndu[[lgent(issimo)]]* era gratulat Probus (276-282) pe o inscripție de la Caesarea Maritima pusă de Acilius Cleobul[us *v(ir) c(larissimus)] / praes(es) prov(inciae) Syr(iae) P[al(aestinae)]*; *incomparabilis* era numit Aurelian pe o inscripție din Thracia²⁸; *optimus princeps*, cum apare în dreptul mai multor împărați din veacurile III-IV (în cazul unora, inclusiv pe tipuri monetare) (Maximinus, Gordian III, Decius, Trebonianus Gallus, Gallienus, Claudius II, Constantius Caesar, Dioclețian)²⁹, dintre care merită amintiți aici Dioclețian, considerat *optimus et clementissimus princeps* pe o inscripție de la Ephesus (Asia) (a. 293-303)³⁰, și Constantin, care, începând din 326, pe mai multe monumente din Roma și din alte centre occidentale, este onorat cu un titlu cu totul singular în epigrafia elogiativă – *humanarum rerum optimus princeps*³¹.

Divi Traiani Parth(ici) [pro]nep(oti), Divi Nervae abnep(oti), / M(arco) Aurelio Antonino Aug(usto) Germ(anico) Sarm(atico), / ... quod omnes omnium ante se maximorum imperatorum glorias / supergressus bellicosissimis gentibus deletis et subactis / -----. Ultima, incompletă, este de la Theodosius I, provenind de la Roma, fiind inscripționată pe o bază de statuie în 389, de către istoricul Sextus Aurelius Victor, *v(ir) c(larissimus), urbi praef(ectus), iudex sacrarum cognitionum: EDR129614 = EDCS-17600824 = LSA1304: [ve]terum principum clementiam, / [sa]nctitudinem, munificentiam/ supergresso*. Vezi și SCHEITHAUER 1988, 156, 173, 177.

Vezi și Constantius II: *HDO53425* (Dalmația; a. 337-361): *Virtute et felicitate omnes retro / principes super/gresso*.

²⁸ PEACHIN 1990, 396, nr. 102.

²⁹ Vezi exemple în MASTINO 1986, 109, 128, 132, 143, 146; PEACHIN 1990, 112 (nr. 40), 114 (nr. 57), 129 (nr. 154), 139 (nr. 210-211), 165 (nr. 36), 170 (nr. 68), 174 (nr. 94), 263 (nr. 159-160), 274 (nr. 19), 312 (nr. 96), 315 (nr. 116), 371 (nr. 6a); GREGORI, FILIPPINI 2013, 528, nr. 9; VERRECCHIA 2016-2017, 95-96 (nr. 98), 117 (nr. 117), 228 (nr. 254).

³⁰ *HDO15037* = VERRECCHIA 2016-2017, 117, nr. 117.

³¹ *EDR073761* (Roma, a. 326); *EDR082087* (Roma, a. 326-327); *EDR106385* (Roma, 1 decembrie 326-24 iulie 327); *EDR081480* (Roma, a. 326-

Desigur, multe dintre inscripțiile conținând formulele și titlurile amintite reflectă gesturi de grațitudine izvorâte din circumstanțe particulare, locale, însă toate, într-o manieră relativă liberă și creativă, se circumscriu politicii ostentative sau mai subtile de reprezentare și autoreprezentare a puterii concepută de suveran și anturajul Curții. Putem considera, astfel, că hiperbolizarea, prin intermediul apelativelor epigrafice, a comportamentului public, în special a capacităților militare, cum o arată numărul ridicat de atestări al lui *fortissimus*, și a generozității în plan juridic și fiscal, cum o indică *indulgentissimus*³², constituie, alături de exacerbara eternității și a sacralității deținătorilor puterii suverane, unul dintre instrumentele legitimării, ale obținerii consensului și stabilității politice în Antichitatea târzie.

Literatura a reprezentat un alt canal de difuziune a acestui fenomen. În plan istoriografic, punctele de referință și sursele de inspirație au fost *Viețile celor doisprezece cezari* redactate de Suetonius pentru un alt cezar, Hadrian³³, și colecția de vieți de împărați, astăzi pierdută, a lui Marius Maximus întocmită la începutul domniei lui Alexander Severus³⁴. Medalioanele biografice din breviariile istoriografice din a doua jumătate a secolului al IV-lea și de la începutul celui următor, *opusculum Caesares* al poetului Decimus Magnus Ausonius compus în 380, *Res gestae* ammianeice finalizate pe la cca. 390, culegerea de biografii imperiale *Scriptores Historiae Augustae* alcătuită de un anonim cândva spre anul 400 – toate au ca subiecte sau fac trimiteri semnificative la *vita, mores, domi forisque*³⁵ ale unor *veteres imperatores*, a căror cunoaștere de către principii domnitori trebuia să conducă nu numai la evitarea exemplului celor *improbi, mali* sau *indigni*³⁶ și la *imitatio* a celor *boni, magni* sau *optimi*³⁷ –

328); EDR074398 (Roma, a. 327); EDR078343, EDR091267 (Roma, a. 327-328); EDR010205 (Roma, a. 327-328); EDR070633 (Roma, a. 327-328); EDR073374 (Roma, a. 329-330). Vezi și GRÜNEWALD 1990, 224 (nr. 228), 225 (nr. 292-294); TANTILLO 2006, 274-280; GREGORI 2013, 75; GREGORI, FILIPPINI 2013, 519; BUONOPANE, GROSSI 2014, 169-174, nr. 9-26, 29.

³² Așa cum a arătat Jean-Michel Carrié, *indulgentia*, formă a generozității imperiale, se referă mai ales la facilități de natură fiscală și juridică – cf. CARRIÉ 1992, 411-430. Despre *indulgentia* imperială, în general, cf. PIETANZA 2010.

³³ GASCOU 1984.

³⁴ BIRLEY 1997, 2678-2757.

³⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 16, 2; *Pan.*, XI [3] (a. 362), 2, 6; *SHA, Alex. Sev.*, L, 1.

³⁶ PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, III, 6: *De quo nescio an decuerit memoriae prodi, nisi forte quia iuuat de principibus nosse omnia, ut improbi saltem fa-*

lista acestora din urmă conține numele lui Augustus, Vespasian, Titus, Nerva, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Severus Alexander³⁸ –, dar și la depășirea lor, la crearea și difuzarea unor *virtutes* și *acta* superioare, emblematice, surse ale unei noi istorii exemplare și ale unor noi modele de suverani: *bonis melior imperator*, scria în 340 autorul anonim al lui *Itinerarium Alexandri* despre Constantius II, luându-l ca reper comparativ pe Traian³⁹; „era întrutotul asemănător lui Marcus Antoninus, pe care se străduia chiar să-l întrecă” (*M. Antonino non absimilis, quem etiam aemulari stude-*

mae metu talia declinent. („Nu știi dacă, în ce-l privește /pe Caligula – n.n./, s-ar cuveni să fie pomenit, dacă n-o fi cumva de folos să se știe totul despre împărați, pentru ca cei nelegiuți să se ferească de asemenea <purtări>, măcar de teama unui prost renume.”). Vezi lista împăraților *mali* în *SHA, Marc.*, XXVIII, 10; *Ver.*, IV, 6; XIX 2; *Au. Cass.*, VIII, 4-5; *Comm.*, XIX, 2; *Clod. Alb.*, XIII, 5; *Hel.*, I, 1; XVIII, 4; XXXIII, 1; XXXIV, 1; *Alex. Sev.*, IX, 2-4; *Gall.*, XXI, 1; *Aur.*, XLII, 6; *Tac.*, VI, 4; *Prob.*, XXII, 4; *Car.*, I, 3; III, 2-3; III, 5. De asemenea, *AMM.*, XIV, 5, 5: *inexorabiles principes*; XIV, 1, 5: *principes saevi*; XXX, 8, 3: *principes saevissimi*; oferă ca exemple pe Maximin (XIV, 1, 8), Domițian (XIV, 11, 28; XV, 5, 35; XVIII, 4, 5; XXI, 16, 8), Caligula (XXI, 16, 8), Hadrian (XXX, 8, 10), Commodus (XXI, 16, 8), Gallienus (XXI, 16, 9-10; XXX, 8, 8), Aurelian (XXX, 8, 8); CASTILLO 1996, 173-181; HULLS 2008, 117-124.

³⁷ *SHA, Alex. Sev.*, XVI, 3: /Alexander Severus/ *Fuit praeterea illi consuetudo, ut, si de iure aut de negotiis tractaret, solos doctos et disertos adhiberet, si vero de re militari, militares veteres et senes bene meritos et locorum peritos ac bellorum et castrorum et omnes litteratos et maxime eos, qui historiam norant, requirens, quid in talibus causis, quales in disceptatione versabantur, veteres imperatores vel Romani vel exterarum gentium fecissent*; XXXV, 1: *Oratores et poetas non sibi panegyricos dicentes, quod exemplo Nigri Pescennii stultum ducebat, sed aut orationes recitantes aut facta veterum canentes libenter audivit, libentius tamen, si quis ei recitavit Alexandri Magni laudes aut item bonorum retro principum aut magnorum urbis Romae virorum.*

³⁸ *Historia Augusta*, de exemplu, a făcut de mai multe ori lista împăraților *optimi*: *SHA, Au. Cass.*, VIII, 6; *Pesc.*, XII, 1: *Amavit de principibus Augustum, Vespasianum, Titum, Traianum, Pium, Marcum, reliquos feneos vel venenatos vocans*; *Macr.*, I, 4; *Hel.*, I, 2; XXXV, 2; *Alex. Sev.*, IX, 1; X, 2; *Maxim.*, VII, 3; *Tr. tyr.*, VI, 6; *Claud.*, II, 3; XVIII, 4; *Aur.*, XLII, 4: *sed in his optimi ipse Augustus, Flavius Vespasianus, Flavius Titus, Cocceius Nerva, divus Traianus, divus Hadrianus, Pius et Marcus Antonini, Severus Afer, Alexander Mammaeae, divus Claudius et divus Aurelianus; Valerianum enim, cum optimus fuerit, ab omnibus infelicitas separavit*; *Tac.*, V, 1; VI, 9; XVI, 6; *Prob.*, XII, 2; XXII, 4; *Car.*, III, 1-8. Vezi și MOLINIER ARBO 2008, 87-108; HAAKE 2015, 269-303; DELL'ORO D'AMICO 2015, 267-278.

³⁹ *Itin. Alex.*, [1], 1.

bat), arăta și Eutropius despre Iulian în *Breviarium ab urbe condita*⁴⁰.

Ca și în expresia *veterum principum exempla transgresso* de pe inscripția tomitană, *exemplum* era un pretext pentru a evalua calitățile deținătorilor puterii supreme și pentru a evidenția superioritatea lor în raport cu modelele de *principes* asumate până atunci și care se revendicau fie de la *virtutes imperatoriae* augustane inscripționate pe scutul de aur decernat în 26 î. H. de Senat celui dintâi împărat – *virtus, clementia, iustitia, pietas*⁴¹ –, fie de la desăvârșirea morală și etică întruchipată de *cognomen*-ul *Optimus* atribuit lui Traian. Or, aceasta era posibilă doar depășindu-le total pe acestea⁴², fie în anumite compartimente ale caracterului public, fie în întregimea acestuia⁴³. Probus, scria autorul *Historia-ei Augusta*, a reunit în persoana sa toate calitățile particulare de excelență ale lui Aurelian, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Alexander Severus, Claudius II (*in illis varia, in hoc omnia praecipua iuncta fuere*⁴⁴; *omnia in uno principe constituta sunt*⁴⁵), respectiv „știința militară, o inimă blândă, o viață onorabilă, un model pentru conducerea treburilor statului, o chezașie a tuturor virtuților» (*«rei militaris scientia, animus clemens, vita venerabilis, exemplar agenda rei p. atque omnium*

⁴⁰ EUTR., X, 16, 3; SORACI 2010, în special 141-142.

⁴¹ RG 34, 2; RUFUS FEARS 1981, 889-948.

⁴² Zezi și DE BRUYN 2016, 266-267, 270.

⁴³ AUR. VICT., *Caes.*, 5, 2: *quinquennium tamen tantus fuit, augenda urbe maxime, uti merito Traianus saepe testaretur procul differre **cunctos principes** Neronis quinquennio*; EUTR., VIII, 2, 1: *Ulpus Crinitus Traianus... rem publicam ita administravit, ut **omnibus principibus merito praeferatur**, inuisitatae **civilitatis** et **fortitudinis***; VIII, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, V, 2: *Iste quinquennio tolerabilis uisus, unde quidam prodidere Traianum solitum dicere procul distare **cunctos principes** Neronis quinquennio*; X, 3: *Hic /Titus/ ubi patriae curam suscepit, incredibile est **quantum quem imitabatur anteierit**, praecipue **clementia, liberalitate, honorificentia ac pecuniae contemptu***; XIII, 7: */Traian/ De quo superuacaneum uidetur cuncta uelle nominatim promere, cum satis **sit excultum atque emendatum** dixisse*; XIII, 3: *habens **diligentiam in re militari, in ciuilibus lenitatem, in subleuandis ciuitatibus largitionem***; XIII, 4: *Cumque duo sint quae ab egregiis principibus expectentur, **sanctitas domi, in armis fortitudo**, utrobique **prudencia**, tantus erat in eo maximarum rerum modus ut quasi temperamento quodam uirtutes miscuisse uideretur*; SHA, *Marc.*, I, 1: *Marco Antonino, in omi vita philosophanti viro et qui **sanctitate vitae omnibus principibus antecellit...***

⁴⁴ SHA, *Tac.*, XVI, 1.

⁴⁵ SHA, *Prob.*, XII, 2; XXII, 1.

praerogativa virtutum»)46; astfel, el a fost nu numai egal (*par*), dar chiar mai bun (*melior*) decât împărații sau comandanții romani anteriori, oricât de viteji (*fortes*), îngăduitori (*clementes*), înțelepți (*prudentes*), admirabili (*mirabiles*) ar fost ei47. Consensual, despre Claudius II Gothicus afirma că „în el s-au îmbinat atât de bine virtutea lui Traianus (*Traiani virtus*), pietatea lui Antoninus (*Antonini pietas*), cumpătarea lui Augustus (*Augusti moderatio*) și tot ce era mai bun la marii împărați (*et magnorum principum bona sic fuerunt*), încât nu era necesar ca el să ia exemplul de la alții, ci, chiar dacă aceștia n-ar fi existat, el tot le-ar fi lăsat urmașilor exemplul său” (*ut non ille ab aliis exemplum caperet sed, etiamsi illi non fuissent, hic ceteris reliquisset exemplum*)48. Theodosius – „descendent al principelui Traian” (*originem a Traiano principe trahens*), scria autorul anonim al *Epitome-i despre împărați*49 – se aseamăna cu acesta nu numai din punct de vedere fizic, ci și al calităților morale de excelență, depășindu-l, însă, pe predecesorul său prin faptul că a disprețuit viciile care l-au întinat pe acesta – *vinolentia* și *cupido triumphandi*50. În context, ca și în epigrafiile elogiative, unii suverani târzii sunt caracterizați în termeni superlativi, precum *acerrimus*51, *aequisimus*52, *augustissimus*53, *belicosissimus*54, *civilissimus*55, *clarissimus*56, *clementissimus*57, *constantinissimus*58, *facundissimus*59, *fortissimus*60, *gloriosissimus*61, *gravissimus*62, *moderatissimus*63, *opti-*

46 *SHA, Prob.*, XII, 2.

47 *SHA, Prob.*, XXII, 1.

48 *SHA, Claud.*, II, 3.

49 *PS.-AUR. VICT., Epit. de Caes.*, XLVIII, 1. Despre această genealogie, vezi, în ultimă instanță, CHAUSSON 2007, 189-254.

50 *PS.-AUR. VICT., Epit. de Caes.*, XLVIII, 8-10.

51 *FEST.*, 21, 2: Septimius Severus.

52 *EUTR.*, VIII, 1, 2: Nerva.

53 *SHA, Tac.*, VII, 3: Tacitus.

54 *EUTR.*, VII, 21, 1: Titus; *PS.-AUR. VICT., Epit. de Caes.*, XX, 5: Septimius Severus: *fuit bellicosissimus omnium qui ante eum fuerunt*.

55 *EUTR.*, VIII, 1, 2: Nerva.

56 *SHA, Aur.*, I, 5: Aurelian.

57 *Pan.*, VIII [5] (a. 312), 9, 4; *De rebus bellicis, Praef.*, 8.

58 *SHA, Tr. Tyr.*, III, 1: Postumus.

59 *EUTR.*, VII, 21, 1: Titus.

60 *SHA, Tr. Tyr.*, III, 1; V, 1; Postumus; *SHA, Claud.*, XVIII, 2: Claudius II; *SHA, Aur.*, XIX, 5; *Tac.*, IV, 5: Aurelian.

61 *FEST.*, 1, 2: Valens.

*mus*⁶⁴, *patientissimus*⁶⁵, *prudentissimus*⁶⁶, *sacratissimus*⁶⁷, *sanctissimus*⁶⁸, *severissimus*⁶⁹, *strenuissimus*⁷⁰ ș.a. Astfel, istoricii târzii, punând în balanță caracterul și guvernarea diverșilor suverani, se străduiesc să traseze profilul unui *verus princeps*, cum era desemnat Claudius II Gothicus în *Historia Augusta*⁷¹, un *perfectus princeps*, conform *Epitome-i despre împărați*⁷², care să cumuleze și să depășească *virtutes* și *praxeis* exemplare ale antecesorilor, un fel de *unicus in terris princeps*, pentru a ne sluji tot de o expresie din *Historia Augusta*⁷³. Deziderat greu de atins, de vreme ce ideea era reluată constant⁷⁴.

Cu toate acestea, nu poate să nu atragă atenția interesul constant de a găsi o valoare sub semnul căreia, gestionând corespunzător problemele complexe ale statului⁷⁵ și ale locuitorilor lui (*res humanae*)⁷⁶ și probând un caracter *sanctus*⁷⁷, un suveran să fie considerat

⁶² SHA, Tr. tyr., XXIV, 2: Aurelian.

⁶³ EUTR., VII, 21, 1: Titus

⁶⁴ *De rebus bellicis*, II, 7; SHA, Prob., III, 3: Claudius II; SHA, Aur., XXI, 5; XXI, 8; XLII, 4: Aurelian.

⁶⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 13, 8: Traian.

⁶⁶ SHA, Tr. tyr., XIII, 3: Macrianus; *Quadr. tyr.*, VII, 3: Aurelian.

⁶⁷ *De rebus bellicis, Praef.*, 1; XXI, 1; SHA, *Heliog.*, II, 4.

⁶⁸ SHA, Prob., III, 3: Claudius II.

⁶⁹ SHA, Tr. tyr., XXIV, 2; Aur., I, 5; XL, 2: Aurelian.

⁷⁰ EUTR., IX, 9, 3: Victorinus.

⁷¹ SHA, *Claud.*, XII, 5; vezi și *Claud.*, IV, 3: «*tu vere princeps*» („cu adevărat împărat”).

⁷² PS.-AUR. Vict., *Epit. de Caes.*, XLV, 6.

⁷³ SHA, *Claud.*, VII, 8.

⁷⁴ Bibliografia problemei este imensă; vezi *supra* și O'MEARA, SCHAMP 2006; ZUGRAVU 2008, 210-220; ZUGRAVU 2009, 241-253; ZUGRAVU 2011, 417-427; BURGERSDIJK, ROSS 2018; vezi, de asemenea, *infra*.

⁷⁵ AUR. VICT., *Caes.*, 39, 26; despre tetrarhi: *satis optimi reipublicae fuisse*; PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XIII, 2: despre Traian: *Iste talem se rei publicae praebuit qualem uix aegreque exprimere ualuerint summorum scriptorum miranda ingenia*.

⁷⁶ *Pan.*, II [10] (a. 289), 3, 3: ... *in tam arduo humanarum rerum stare fastigio...*; IV [8] (a. 297), 4, 3: *Sed neque Sol ipse neque cuncta sidera humanas res tam perpetuo lumine intuentur quam vos tuemini...*; VI [7] (a. 307), 1, 4: *Quid <enim> rebus humanis contingere potuit aut nobilius ad gloriam aut certius ad salutem...*; 2, 3: ... *haec voluptas conservandi generis humani...*; 9, 1: *Audi doloris nostri liberam vocem, siquidem etiam di ipsi, quod plerumque humanas res neglegant ...*; 14, 1: ... *caelestique nutu rebus humanis fata decernere*; VII [6] (a. 310), 2, 4: ... *ut iam summo gradu et supra humanarum rerum fata consiste-*

desăvârșit – *optimus*⁷⁸. Din acest punct de vedere, considerăm că, într-o vreme în care autocratismul imperial se instaura definitiv (*imperium molestissimum*⁷⁹, *asperius imperium*⁸⁰, cum îl definea Ammianus Marcellinus), alunecând adesea în exces de putere și arbitrarie (*licentia*⁸¹, *imperatoris arbitrium*⁸², *voluntas potestatis*⁸³, *voluntas dominantis*⁸⁴, în termenii aceluiași istoric), *optimus* definea împăratul care, pe lângă alte *bona* de excelență (*temperantia, prudentia, iustitia, fortitudo, gravitas, modestia, decor, pietas, sollicitudo, rei militaris scientia* ș.a.)⁸⁵, posedă *dos prima*, cum se exprima autorul anonim al *Historia-ei Augusta* – *clementia*; mulți, scria el, nu-l includ pe Aurelian nici între împărații buni, nici între cei răi, pentru faptul că i-a lipsit **îngăduința**, prima calitate a împăraților (*et Aurelianum quidem multi neque inter bonos neque inter malos principes ponunt, idcirco quod ei clementia, imperatorum dos prima, defuerit*)⁸⁶; „Nu e nimic mai favorabil care să recomande pe un împărat roman în fața popoarelor decât **clemența**» («*Non enim quicquam est, quod imperatorem Romanum melius commendet gentibus quam clementia*»)”, preciza același biograf în paginile dedicate uzurpatorului Avidius Cassius⁸⁷. Or, *clementia* este o compo-

res...; XI [3] (a. 362), 2, 3: *salutare humano generi sidus*; AUS., *Grat. actio* (a. 379), VIII, 40: ... *clementia, quam humano generi impertis*; XVIII, 80: *tu Gratiano humanarum rerum domino...*; vezi și TANTILLO 2006, 76, nota 31.

⁷⁷ AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1: despre Vespasian: *sanctus omnia*; despre Aurelian: 35, 12: *vir severitate atque incorruptis artibus*; SHA: despre Claudius II Gothicus: *Gall.*, XV, 3: *vir sanctus ac iure venerabilis et bonis omnibus carus, amicus patriae, amicus legibus, acceptus senatui, populo bene cognitus*; *Tr. tyr.*, XXX, 11: *sanctus et venerabilis dux*; despre Quintillus: *Claud.*, XII, 3: *vir sanctus*; despre Aurelian: *Aur.*, I, 4: *vir sanctus*; despre Probus: *Prob.*, X, 4: *sanctus*.

⁷⁸ AUR. VICT., *Caes.*, 11, 1: despre Titus: *imperator optimus*; SHA: Claudius II Gothicus: *Gall.*, XIV, 2: *vir omnium optimus*; *Gall.*, XV, 3: *vir sanctus ac iure venerabilis et bonis omnibus carus, amicus patriae, amicus legibus, acceptus senatui, populo bene cognitus*; Aurelian: *Aur.*, XXI, 5: *vir optimus* etc.

⁷⁹ AMM., XV, 3, 7.

⁸⁰ AMM., XXVI, 8, 14.

⁸¹ AMM., XIX, 12, 18.

⁸² AMM., XV, 7, 8.

⁸³ AMM., XXVI, 10, 10.

⁸⁴ AMM., XXIX, 1, 27.

⁸⁵ E.g.: AUR. VICT., *Caes.*, 11, 1; AMM., XXV, 4, 1-15; SHA, *Tr. tyr.*, VI, 4; *Aur.*, XX, 8; XLII, 4; *Prob.*, III, 3; XII, 2; XXI, 1.

⁸⁶ SHA, *Aur.*, XLIV, 1.

⁸⁷ SHA, *Av. Cass.*, XI, 5.

nență a lui *civilitas*, sinonimă, cum arăta în mod explicit Plinius cel Tânăr în *Panegyricus Traiani*, cu respectul pentru legalitate chiar și de către cel care era însăși sursa legii⁸⁸, cu acceptarea faptului că, pentru un *princeps*, cruzimea trebuie să cedeze locul îndurării (*cum <loquar> de clementia, <exprobrari> crudelitatem*)⁸⁹ iar severitatea să nu excedă legea (*provida seueritate cauisti, ne fundata legibus ciuitas euersa legibus uideretur*)⁹⁰. Era mesajul pe care, redactând breviarile lor, Sextus Aurelius Victor și Eutropius îl adresau lui Constantius II⁹¹, respectiv lui Valens și, indirect, lui Valentinian, cel din urmă oferind drept pildă supremă de suveran recunoscut pentru atașamentul lui la ideea de civilitate – cu alte cuvinte, de promotor al respectului pentru legalitate, ostil arbitrariului, moderat și clement⁹², pe Traian, despre care scria că a fost considerat mai presus decât ceilalți împărați (*ut omnibus principibus merito praeferatur*) mai ales datorită neobișnuitei sale conduite civice (*inuitatae ciuilitatis*)⁹³ și a moderației (*moderatio*), care i-au depășit gloria militară (*gloriam tamen militarem ciuilitate et moderatione superauit*)⁹⁴.

Astfel, *princeps optimus* era un nou *princeps civilis* în tradiția traianică⁹⁵; pentru Aurelius Victor, acesta este Augustus⁹⁶, pentru Eutropius și Ammianus Marcellinus – Iulian⁹⁷, pentru autorul anonim al *Epitome-i de Caesaribus* – Traian⁹⁸.

⁸⁸ PLIN. SEC., *Pan.*, 24, 4; 34, 2; 65, 1; 78, 3.

⁸⁹ PLIN. SEC., *Pan.*, 3, 4; 80, 2.

⁹⁰ PLIN. SEC., *Pan.*, 34, 3.

⁹¹ El o atribuie lui Augustus (*Caes.*, 1, 6), Titus (*Caes.*, 10, 1), Traian (*Caes.*, 13, 8), Septimius Severus (*Caes.*, 20, 7), Constantin (*Caes.*, 41, 17), Dioclețian (*Caes.*, 39, 14-15), Constantius II (*Caes.*, 42, 2; 42, 23).

⁹² Augustus – *ciuillissime uixit* (VII, 8, 4); Claudius – *tam ciuilis...* (VII, 13, 4); Titus – *Romae tantae ciuilitatis in imperio fuit* (VII, 21, 2); Nerva – *aequissimum se et ciuillissimum praebuit* (VIII, 1, 2); Quintilianus – *unicae moderationis uir et ciuilitatis* (IX, 12, 1); Probus – *morum autem ciuilitate* (IX, 17, 3); Constantius I – *uir egregius et praestantissime ciuilitatis* (X, 1, 2); Vetrano – *uirum... ac iucundae ciuilitatis* (X, 10, 2); Iulian – *ciuilis in cuncto* (X, 16, 3); Iovian – *nam et ciuilitati prior* (X, 18, 2).

⁹³ EUTR., VIII, 2, 1.

⁹⁴ EUTR., VIII, 4, 1.

⁹⁵ SCIVOLETTO 1970, 14-45; RATTI 1996, 75-88, 245-246; TANTILLO 2006, 275-276; ZUGRAVU 2007, 217-248; VERDUGO SANTOS 2018, 3-19.

⁹⁶ AUR. VICT., *Caes.*, 1, 4: *mos ciuilis*.

⁹⁷ EUTR., X, 16, 3: *civilis in cunctos*; AMM., XVI, 1, 4: *clemens ut Antoninus*. Vezi și φιλανθρωπότατος de pe o inscripție de pe o bază de marmură de la

În sfârșit, un alt canal eficient și persuasiv de diseminare a mesajului imperial asupra căruia stăruim l-a constituit oratoria encomiastică, ilustrată de discursurile retorilor gallo-romani din veacurile III-IV reunite în 389 de Latinus Pacatus Drepanius în *corpus-ul Panegyrici Latini, orationes* politice ale lui Symmachus rostite pentru Valentinian I și Grațian, *Gratiarum actio* din 379 dedicată de către Ausonius lui Grațian, poemele politice ale lui Claudius Claudianus (ultimii ani ai secolului al IV-lea și primii ani ai celui următor) ș.a. În toate acestea, împărații domnitori aveau întâietatea elogiului – *nam cum te semper ultra omnes retro principes laudari oportuerit*, spunea panegiristul Latinus Pacatus Drepanius într-un discurs din 389 rostit la Roma în cinstea lui Theodosius⁹⁹ –, dar, pentru a le hiperboliza virtuțile și faptele, considerate adevărate *miracula*, și pentru a scoate în relief superioritatea lor față de predecesori, oratorii apelează adesea la *comparationes* recurente nu numai cu eroi ai istoriei romane republicane (Brutus¹⁰⁰, Fabricii¹⁰¹, Curii¹⁰², Catones¹⁰³, Manilii¹⁰⁴, Marius¹⁰⁵, Scaevolae¹⁰⁶, Scipiones¹⁰⁷ ș.a.), ci și cu *boni principes* ai Imperiului timpuriu – Augustus, Vespasianus, Titus, Antoninii¹⁰⁸. Noțiunile și sintagmele folosite sunt identice sau apropiate celor din inscripții și scrieri istoriografice, prin care se realizează întotdeauna o comparație – uneori, subînțeleasă – între cel onorat și pre-

Magnesia ad Maeandrum (Turcia) – CONTI 2004, p. 84, nr. 35. Vezi CÉLÉRIER 2013, 107-208, MARCONE 2020, 346-350.

⁹⁸ PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XIII, 3: *in ciuilibus lenitatem*.

⁹⁹ *Pan.* XII [2], 1, 2.

¹⁰⁰ *Pan.*, XI [3] (a. 362), 30, 3; XII [2] (a. 389), 20, 5.

¹⁰¹ *Pan.*, XII [2] (a. 389), 19, 5.

¹⁰² *Pan.*, II [10] (a. 289), 14, 2; XII [2] (a. 389), 9, 5.

¹⁰³ *Pan.*, II [10] (a. 289), 14, 2; VIII [5] (a. 312), 13, 3; XI [3] (a. 362), 19, 2; XII [2] (a. 389), 1, 4; 46, 2.

¹⁰⁴ *Pan.*, XI [3] (a. 362), 20, 1.

¹⁰⁵ *Pan.*, VI [7] (a. 307), 13, 5; IX [12] (a. 313), 20, 3; XII [2] (a. 389), 46, 1.

¹⁰⁶ *Pan.*, XI [3] (a. 362), 16, 2; 16, 3; 20, 1.

¹⁰⁷ *Pan.*, II [10] (a. 289), 8, 1; 8, 6; VI [7] (a. 307), 13, 5; IX [12] (a. 313), 15, 3; XII [2] (a. 389), 7, 4.

¹⁰⁸ *Pan.*, III [11] (a. 291), 10, 1-4; IV [8] (a. 297), 14, 4; X [4] (a. 321), 20, 1-3; 24, 6; XI [3] (a. 362), 9, 2; XII [2] (a. 389), 4, 5; 11, 6 (*boni principes*: Nerva, Titus, Antoninus Pius, Augustus, Hadrian, Traian); 14, 3; 16, 1 (*Optimus* = Traian); 21, 3; SYMM., *Or.* I (a. 368), 16; *Or.* III (a. 369-370), 8. Vezi și L'HUILLIER 1992, 196-211; CHIAVIA 2008, 523-543; ZUGRAVU 2016, 123-149; ZUGRAVU 2018, 131-155; TOURNIER 2016; BUREAU 2018.

decesorii sau contemporanii săi, comparație ce sugerează primatul absolut al celui dintâi în plan politic, militar, moral. Este vorba despre de superlative – *abstinentissimus*¹⁰⁹, *beatissimus*¹¹⁰, *benignissimus*¹¹¹, *consultissimus*¹¹², *doctissimus*¹¹³, *fortissimus*¹¹⁴, *fortunatissimus*¹¹⁵, *gratissimus*¹¹⁶, *indulgentissimus*¹¹⁷, *liberalissimus*¹¹⁸, *maximus*¹¹⁹, *optimus*¹²⁰, *piissimus*¹²¹, *praestantissimus*¹²², *prudentissimus*¹²³, *peritissimus*¹²⁴, *sacratissimus*¹²⁵, *sanctissimus*¹²⁶ ș.a.¹²⁷. De asemenea, de puneri în balanță ale unor *principum virtutes* – *virtus*, *gloria*, *pietas*, *temperantia*, *iustitia*, *prudentia*, *fortitudo*¹²⁸ etc. Grațian, arăta Ausonius în discursul prin care-și arăta recunoștința față de *princeps* pentru că fusese desemnat consul în 379, este superior lui Antoninus prin *beneficium*-ul acordat fostului său profesor, lui Titus în *bonitas*, lui Traian și Marcus Aurelius în *indulgentia*, celui din-

¹⁰⁹ *Pan.*, X [4] (a. 321), 34, 1.

¹¹⁰ *Pan.*, VI [7] (a. 307), 14, 7.

¹¹¹ *Pan.*, X [4] (a. 321), 20, 3; 21, 2.

¹¹² *AUS.*, *Grat. actio*, II, 7.

¹¹³ *AUS.*, *Grat. actio*, VI, 27.

¹¹⁴ *Pan.*, V [9] (a. 298), 21, 1; IX [12] (a. 313), 2, 5; X [4] (a. 321), 17, 2; 27, 2; XII [2] (a. 389), 11, 5; *AUS.*, *Grat. actio*, II, 7.

¹¹⁵ *Pan.*, III [11] (a. 291), 18, 1.

¹¹⁶ *Pan.*, VII [6] (a. 310), 7, 4; *AUS.*, *Grat. actio*, V, 24.

¹¹⁷ *Pan.*, V [9] (a. 298), 5, 2; X [4] (a. 321), 26, 5; 32, 3; *AUS.*, *Grat. actio*, II, 7; VI, 29.

¹¹⁸ *Pan.*, II [10] (a. 289), 9, 3; V [9] (a. 298), 11, 2; X [4] (a. 321), 1, 1; 2, 3; 5, 5; 38, 6; *AUS.*, *Grat. actio*, II, 7.

¹¹⁹ *Pan.*, IV [8] (a. 297), 3, 1; V [9] (a. 298), 3, 4; 10, 2; 10, 3; IX [12] (a. 313), 26, 5; X [4] (a. 321), 2, 2; 3, 1; 3, 7; 4, 1; 5, 2; 6, 2; 6, 4 etc.; XI [3] (a. 362), 1, 3; 4, 4; 6, 1; 9, 4; 14, 6; 17, 1; 21, 4; 23, 4; 26, 1; 28, 2; *AUS.*, *Grat. actio*, III, 14.

¹²⁰ *Pan.*, II [10] (a. 289), 14, 2; III [11] (a. 291), 18, 5; 19, 1; V [9] (a. 298), 5, 2; 10, 5; VI [7] (a. 307), 9, 4; VII [6] (a. 310), 20, 2; X [4] (a. 321), 4, 5; 9, 5; 16, 4; XI [3] (a. 362), 25, 3; XII [2] (a. 389), 16, 1; *AUS.*, *Grat. actio*, II, 6; VI, 29.

¹²¹ *AUS.*, *Grat. actio*, II, 7; IV, 16; V, 22; VI, 29; IX, 43; X, 45; XVIII, 79.

¹²² *Pan.*, X [4] (a. 321), 4, 1; 13, 2; 27, 6.

¹²³ *Pan.*, X [4] (a. 321), 24, 1.

¹²⁴ *Pan.*, VI [7] (a. 307), 9, 4.

¹²⁵ *Pan.*, II [10] (a. 289), 1, 1; 1, 5; 8, 6; 13, 5; III [11] (a. 291), 1, 1; 1, 2; 2, 3; 3, 8; 5, 1; 6, 1; 7, 7; 8, 4; 13, 1; 15, 5; 19, 1; VI [7] (a. 307), 1, 1; 13, 1; VII [6] (a. 310), 1, 1; VIII [5] (a. 312), 1, 1; 1, 3, 2; IX [12] (a. 313), 1, 1; XI [3] (a. 362), 3, 2; *AUS.*, *Grat. actio*, XII, 58; LASSANDRO 2000.

¹²⁶ *Pan.*, XI [3] (a. 362), 12, 2; 18, 3; 31, 1; 32, 3.

¹²⁷ *Pan.*, *passim*; SYMM., *Or.*, *passim* etc.

¹²⁸ *Pan.*, XI [3] (a. 362), 21, 4.

tâi și în *comitas* (gentilețe, amabilitate, bunătate), *humanitas* și *amicitia*, tuturor Antoninilor în *humanitas*¹²⁹. Bunătatea și curajul său sunt un exemplu pentru urmași și, dacă ar fi posibil, le-ar revendica însăși antichitatea (*abundant in te ea bonitatis et virtutis exempla, quae sequi cupiat ventura posteritas et si rerum natura pateretur, adscribi sibi voluisset antiquitas.*)¹³⁰. În sfârșit, aprecieri comparative de acest gen apar în *Panegyrici Latini* în legătură cu tetrarhii sau Constantin: *Cui enim umquam veterum principum tantae fuit curae ut doctrinae atque eloquentiae studia florerent quantae his optimis et indulgentissimis dominis generis humani?; cui enim umquam veterum principum tantae fuit curae ut doctrinae atque eloquentiae studia florent quantae his optimis et indulgentissimis dominis generis humani?*¹³¹; *qui veteres illos Romanos rei publicae principes, superiorem Africanum Pompeiumque Magnum aetatis cursum virtute praevectorum*¹³²; *nec vero tantummodo vetera illa dictatorum ac consulum ac deinceps magnorum principum, sed etiam recentissima et pulcherrima divi patris tui facta superasti*¹³³; */Constantinus/, qui omnium maximus imperator*¹³⁴; *tantum ultra omnium saeculorum principes eminet quantum a privatis ceteri principes recesserunt*¹³⁵; *cum gloria tua humanum modum supergressa sit*¹³⁶; *illi igitur veteres, qui longe a virtutibus tuis distant...*¹³⁷ etc.

Desigur, în aceste caracterizări există multă condescendență și artificialitate, portretele creionate fiind portrete discursive, idealizate, virtuțile și faptele elogiante având caracter „oficial”, hiperbolizat; în ultimă instanță, însă, ca și în cazul lapicizilor sau al istoricilor, acesta era obiectivul oratorilor – să valorizeze un *princeps* încarnând un ideal de guvernare și moralitate și, astfel, să fundamenteze o proble-

¹²⁹ AUS., *Grat. actio*, XVI, 73-75; XVII, 76.

¹³⁰ AUS., *Grat. actio*, XVI, 75.

¹³¹ *Pan.*, V [9] (a. 298), 5, 2.

¹³² *Pan.*, VI [7] (a. 307), 5, 2.

¹³³ *Pan.* IX [12] (a. 313), 24, 4.

¹³⁴ *Pan.* IX [12] (a. 313), 26, 5.

¹³⁵ *Pan.* X [4] (a. 321), 1, 1.

¹³⁶ *Pan.* X [4] (a. 321), 16, 2.

¹³⁷ *Pan.*, X [4] (a. 321), 15, 3.

mă de maxim interes politic și ideologic, o obsesie a Antichității târzii – legitimitatea¹³⁸.

BIBLIOGRAFIE

Ediții de izvoare:

- AMMIANO MARCELLINO, *Le storie*, a cura di Antonio Selem, Torino, 1965.
- AMMIANUS MARCELLINUS, *Istorie romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice de David Popescu, București, 1982.
- A Roman Reformer and Inventor*, being a new text of Treatise *De rebus bellicis*, with a Translation and Introduction by E. A. Thompson, and a Latin Index by Barbara Flower, Oxford, 1952.
- SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, 2006.
- PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, 2012.
- The Works of Ausonius*, Edited with Introduction and Commentary by R. P. H. Green, Oxford, 1991.
- CASSIUS DIO, *Istoria romană*, III, traducere, note și indice de A. Piatkowski, București, 1985.
- FLAVIUS EUTROPIUS, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 1997.
- FESTUS, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, 2003.

¹³⁸ Așa cum spunea retorul Libanios, *Or.* LIX, 12, pentru a fi stabilă, regalitatea (βασιλεία) trebuie să aibă o origine legitimă.

- Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Paris, 1994.
- Istoria augustă*, studiu introductiv: Vladimir Iliescu, partea I traducere și note: David Popescu, partea a II-a traducere și note: Constantin Drăgulescu, București, 1971.
- Itinerarium Alexandri*, testo, apparato critico, introduzione, traduzione e commento di Raffaella Tabacco, Torino, 2000.
- LIBANIOS, *Discours*, IV (*Discours LIX*), texte établi et traduit par P.-L. Malosse, Paris, 2003.
- MENANDER RHETOR, Περὶ ἐπιδεικτικῶν, edited with translation and commentary by D. A. Russell, N. G. Wilson, Oxford, 1981.
- Panegirici Latini*, a cura di Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Torino, 2000.
- PLINIO IL GIOVANE, *Carteggio con Traiano (libro X). Panegirico a Traiano*, commento di Luciano Lenaz, traduzione di Luigi Rucsa e di Enrico Faelli, testo latino a fronte, terza edizione, Milano, 2000.
- Res gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ*, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, 2004.
- SYMMAQUE, *Discours*, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Paris, 2009.
- TEMISTIO, *Discorsi*, a cura di Riccardo Maisano, Torino, 1995.
- P. VERGILIUS MARO, *Aeneis*, recensuit atque apparatu critico instruxit Gian Biagio Conte, Berlin, 2009.

Bibliografie secundară:

- BALMACEDA 2017 = C. Balmaceda, *Virtus Romana. Politics and Morality in the Roman Historians*, Chapel Hill.
- BARBERA 2013 = M. Barbera (a cura di), *Costantino 313 d.C.*, Roma.
- BENOIST, DAGUET-GAGEY, HOËT-van CAUWENBERGHE 2016 = S. Benoist, A. Daguet-Gagey, C. Hoët-van Cauwenberghe (dir.), *Une mémoire en actes, espaces, figures et discours dans le monde romain*, Villeneuve d'Ascq.

- BIANCHINI, GREGORI 2018 = G. Bianchini, G. L. Gregori, *Augusto, optimus princeps? Una nuova proposta per CIL, XI 3517*, în SEGENNI 2018, 195-206.
- BIRLEY 1997 = A. R. Birley, *Marius Maximus: the Consular Biographer*, în ANRW, II/34.3, Berlin-New York, 2678-2757.
- BONAMENTE 2010 = G. Bonamente, *Optimi principes – divi nell’Historia Augusta*, în GALLI MILIĆ, HECQUET-NOTI 2010, 63-82.
- BOURGEON 2018 = Chr. Bourgeon, *Domitien et son ascendance herculéo-jupitérienne dans les Punica de Silius Italicus, Interférences* [En ligne], 10 | 2018, mis en ligne le 09 février 2018, consulté le 02 mai 2019. URL : <http://journals.openedition.org/interferences/5982> ; DOI : 10.4000/interferences.5982.
- BÖRM 2015 = H. Börm (ed.), *Antimonarchic Discourse in Antiquity*, Stuttgart.
- BUONOPANE, GROSSI 2014 = A. Buonopane, P. Grossi, *Costantino, i militari dell’Italia Settentrionale e la propaganda imperiale*, în CUSCIUTO 2014, 161-177.
- BUREAU 2018 = B. Bureau, *Construire l’image du prince en Occident entre 395 et 404 : les Panégyriques impériaux de Claudien et le « miroir du prince »*, *Interférences* [En ligne], 11 | 2018, mis en ligne le 26 juillet 2018, consulté le 22 avril 2019. URL: <http://journals.openedition.org/interferences/6455>; DOI: 10.4000/interferences.6455.
- BURGERSDIJK, ROSS 2018 = *Imagining Emperors in the Later Roman Empire*, edited by D. W. P. Burgersdijk and A. J. Ross, Leiden-Boston.
- CARRIÉ 1992 = J.-M. Carrié, *La “munificence” du prince. Les modes tardifs de désignation des actes impériaux et leurs antécédants*, în *Institutions, sociétés et vie politique dans l’Empire romain au IVe siècle ap. J.-C. Actes de la table ronde autour de l’oeuvre d’André Chastagnol (Paris, 20-21 janvier 1989)*, Roma, 411-430.
- CARSANA, SCHETTINO 2008 = C. Carsana, M. T. Schettino (a cura di), *Utopia e utopia nel pensiero storico antico*, Roma.
- CASSIA, GIUFFRIDA, MOLÈ, PINZONE 2012 = M. Cassia, C. Giuffrida, C. Molè, A. Pinzone (a cura di), *Pignora amicitiae. Scritti*

- di storia antica e di storiografia offerti a Mario Mazza*, III, Roma.
- CASTILLO 1996 = C. Castillo, *Emperadores del pasado en las Res Gestae de Ammianus Marcellinus*, in VIRGOURT, LORiot, BERENGER-BADEL, KLEIN 1996, 173-181.
- CÉLÉRIER 2013 = P. Célérier, *L'ombre de l'empereur Julien. Le destin des écrits de Julien chez les auteurs païens et chrétiens du IVe au VIe siècle*, Presses Universitaires de Paris Ouest.
- CHASTAGNOL 1988 = A. Chastagnol, *Le formulaire de l'épigraphie latine officielle dans l'antiquité tardive*, in DONATTI 1988, 11-64.
- CHAUSSON 2007 = F. Chausson, *Stemmata aurea: Constantin, Justin, Théodose. Revendications généalogiques et idéologie impériale au IVe siècle ap. J.-C.*, Roma.
- CHIAVIA 2008 = C. Chiavia, *Presente e passato nei Panegyrici Latini: personaggi storici a confronto*, in DESIDERI, RODA, BIRASCHI 2008, 523-543.
- CORDES 2014 = L. Cordes, *Si te nostra tulissent saecula: Comparison with the Past as a Means of Glorifying the Present in Domitianic Panegyric*, in KER, PIEPER 2014, 294-325
- COSMA 2011, 417-427 = C. Cosma (ed.), *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani / Studies in Archaeology and History. An Anniversary Volume to Professor Nicolae Gudea on His 70th Birthday*, Cluj-Napoca.
- CUSCIUTO 2014 = G. Cusciuto (a cura di), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'«Editto di Milano»*, Trieste.
- DE BRUYN 2016 = G. De Bruyn, *Rhétorique dynastique ou mémoires des « bons empereurs » dans les cités africaines aux IIIe-IVe siècles*, in BENOIST, DAGUET-GAGEY, HOËT-van CAUWENBERGHE 2016, 265-282.
- DELL'ORO D'AMICO 2015 = F. Dell'Oro D'Amico, *L'ideale dell'optimus princeps nella H.A. a partire dalla Vita Antonini Pii, Antesteria*, 4, 267-278.
- DESIDERI, RODA, BIRASCHI 2008 = P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18-20 settembre 2003*, Alessandria.
- DONATTI 1988 = A. Donatti (a cura di), *La terza età dell'epigrafia. Colloquio AIGL-Borghesi '86*, Faenza.

- ECK 2010 = W. Eck, *Emperor and senatorial aristocracy in competition for public space*, în EWALD, NOREÑA 2010, 89-110.
- EWALD, NOREÑA 2010 = B. C. Ewald, C. F. Noreña (ed.), *The Emperor and Rome. Space, Representation, and Ritual*, New York.
- GALINSKY 2016 = K. Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford, 2016.
- GALLI MILIĆ, HECQUET-NOTI 2010 = L. Galli Milić, N. Hecquet-Noti (a cura di), *Historiae Augustae Colloquium Genevense in honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari.
- GASCOU 1984 = J. Gascou, *Suétone historien*, Roma.
- GHILARDI, GODDARD, PORENA 2006 = M. Ghilardi, C. J. Goddard, P. Porena (éds.), *Les cités de l'Italie tardo-antique (IVe – VIe siècle). Institutions, économie, société, culture et religion (Rome 2003)*, Roma.
- GOWING 2005 = A. M. Gowing, *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*, Cambridge.
- GOWING 2016 = A. M. Gowing, *Memory as Motive in Tacitus*, în GALINSKY 2016, 43-64.
- GREGORI 2013 = G. L. Gregori, *Costantino nell'epigrafia di Roma*, în BARBERA 2013, 74-80.
- GREGORI, FILIPPINI 2013 = G. L. Gregori, A. Filippini, *L'epigrafia costantiniana. La figura di Costantino e la propaganda imperiale*, în *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano 313-2013*, I, Roma, 517-541.
- GREGORI, BIANCHINI 2017 = G. L. Gregori, G. Bianchini, *Principi optimo: un aspetto della propaganda imperiale da Augusto a Traiano nelle fonti letterarie et epigrafiche*, în SEGENNI, BELLOMO 2017, 230-244.
- GRÜNEWALD 1990 = T. Grünwald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart.
- HAAKE 2015 = M. Haake, *'In Search of Good Emperors'. Emperors, Caesars, and Usurpers in the Mirror of Antimonarchic Patterns in the Historia Augusta*, în BÖRM 2015, 269-303.

- HULLS 2008 = J.-M. Hulls, *Raising One's Standards: Domitian as Model in Ammianus 14.1.10*, *AClass*, LI, 117-124.
- KER, PIEPER 2014 = J. Ker, Chr. Pieper, *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceeding from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values II*, Leiden-Boston.
- LASSANDRO 2000 = D. Lassandro, *Sacratissimus princeps. L'imagine dell' imperatore nell' oratoria tardoantica*, Bari.
- L'HUILLIER 1992 = M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains 3e et 4e siècles*, Paris.
- MANDERS 2012 = E. Manders, *Coining Image of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284*, London-Boston.
- MARCONI 2020 = A. Marconi, *Pagan Reactions to Julian*, in REBENICH, WIEMER 2020, 326-359; doi: 10.1163/9789004416314_012
- MASTINO 1986 = A. Mastino, *Orbis, κόσμος, οίκουμένη: aspetti spaziali dell'idea di impero universale da Augusto a Teodosio*, in *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Atti del III Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla terza Roma”, 21-23 aprile 1983, Roma, Italia, Napoli*, 63-162.
- MASTINO, IBBA 2012 = A. Mastino, A. Ibba, *L'imperatore pacator orbis*, in CASSIA, GIUFFRIDA, MOLE, PINZONE 2012, 139-212.
- MATTINGLY, SYDENHAM 1926 = H. Mattingly and E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage, II, Vespasian to Hadrian*, London.
- McDONNELL 2006 = M. McDonnell, *Roman Manliness. Virtus in the Roman Republic*, New York.
- MOLINIER ARBO 2008 = A. Molinier Arbo, *L'optimus princeps dans l'Histoire Auguste: modèle politique ou figure utopique*, in CARSANA, SCHETTINO 2008, 87-108.
- MOTTA 2010 = D. Motta, *Sull'uso del passato nei breviari tardoantichi e nella Historia Augusta*, in ROBERTO, MECELLA 2010, 179-208.
- O'MEARA, SCHAMP 2006 = *Miroirs de prince de l'Empire romain au IVe siècle*, Anthologie éditée par D. O'Meara et J. Schamp, Paris.
- PEACHIN 1990 = M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, A. D. 235-284*, Amsterdam.

- RATTI 1996 = S. Ratti, *Les empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d'Eutrope*, Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté.
- REBENICH, WIEMER 2020 = S. Rebenich, H.-U. Wiemer, *A Companion to Julian the Apostate*, Leiden-Boston.
- ROBERTO, MECELLA 2010 = U. Roberto, L. Mecella (a cura di), *Dalla storiografia ellenistica alla storiografia tardoantica: aspetti, problemi, prospettive. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 23-25 ottobre 2008)*, Soveria Mannelli.
- ROLLER 2004 = M. B. Roller, *Exemplarity in Roman culture: the cases of Horatius Cocles and Cloelia*, *CPh*, 99, 1-56.
- ROSATI 2011 = G. Rosati, *Amare il tirano. Creazione del consenso e linguaggio encomiastico nella cultura flavia*, în *URSO* 2011, 281-297.
- RUFUS FEARS 1981 = R. Fears, *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*, în *ANRW*, II/17.2, 889-948.
- SCHEITHAUER 1988 = A. Scheithauer, *Super omnes retro principes... Zur inoffiziellen Titulatur römischer Kaiser*, *ZPE*, 72, 155-177.
- SCIVOLETTO 1970 = N. Scivoletto, *La civiltas del IVe secolo e il significato del Breuiarium di Eutropio*, *GIF*, 22, 14-45.
- SEGENNI 2018 = S. Segenni (a cura di), *Augusto dopo il bimillenario. Un bilancio*, Milano.
- SEGENNI, BELLOMO 2017 = S. Segenni, M. Bellomo (a cura di), *Epigrafia e politica. Il contributo della documentazione epigrafica allo studio delle dinamiche politiche nel mondo romano*, Milano.
- SORACI 2010 = C. Soraci, *Il valore del docere exemplo nella vita e nella politica scolastica dell'imperatore Giuliano*, *Annali della facoltà di Scienze della formazione*, Università degli studi di Catania, 9, 137-151, doi: 10.4420/unict-asdf.9.2010.5.
- SZÉKELY, ZUGRAVU 2016 = *Puterea cuvântului, a exemplului și a simbolului. Actele colocviului național din 29 octombrie 2015, Iași*, volum îngrijit de M. M. Székely și N. Zugravu, Iași.
- TANTILLO 2006 = I. Tantillo, *Humanarum rerum optimus princeps. Osservazioni sul formulario di alcuni militari costantiniani dell'Italia Settentrionale*, în *GHILARDI, GODDARD, PORENA*, 269-280.

- TOURNIER 2016 = Ch. Tournier, *La mémoire des figures impériales chez Claudien, Interférences* [En ligne], 9 | 2016, mis en ligne le 26 juillet 2016, consulté le 21 janvier 2017. URL: <http://interferences.revues.org/5830>; DOI: 10.4000/interferences.5830.
- URSO 2011 = G. Urso (a cura di), *Dicere laudes. Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del Convegno internazionale, Cividale del Friuli, 23-25 settembre 2010*, Pisa.
- VERDUGO SANTOS 2018 = “*Feliciores si Augusto et Traiano meliores de Traiano a Teodosio, la continuidad del prestigio de la dinastía Ulpia-Aelia*, *Revista Onoba*, 6, 3-19.
- VERRECCHIA 2016-2017 = F. Verrecchia, *L'epigrafia pubblica in lingua latina dell'Oriente ellenofono tra gli imperatori illirici e Costantino (268-337 d. C.)*, tesi di dottorato, Cassino, Anno accademico 2016-2017 (<https://www.academia.edu/40175078>).
- VIRGOURT, LORiot, BERENGER-BADEL, KLEIN 1996 = A. Virgourt, X. Lorient, A. Bérenger-Badel, B. Klein (éds.), *Pouvoir et religion dans le monde romain: en hommage à Jean-Pierre Martin*, Paris.
- ZUGRAVU 2007 = N. Zugravu, *Posteritatea istoriografică a lui Traianus în Antichitatea târzie (I)*, *C&C*, 2, 217-248.
- ZUGRAVU 2008 = N. Zugravu, *Princeps bonus în Liber de Caesaribus a lui Aurelius Victor, Zargidava*, 7, 210-220.
- ZUGRAVU 2009 = N. Zugravu, *Princeps bonus nel Liber de Caesaribus di Aurelio Vittore, InvLuc*, 31, 241-253.
- ZUGRAVU 2011 = N. Zugravu, *Imperator bonus la Pseudo-Aurelius Victor*, în *COSMA* 2011, 417-427.
- ZUGRAVU 2016 = N. Zugravu, *Augustus în discursurile politice ale lui Themistius*, în *SZÉKELY*, ZUGRAVU 2016, 123-149.
- ZUGRAVU 2018 = N. Zugravu, *Traiano e gli Antonini nei discorsi politici di Temistio*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Historia*, 63/1, 131-155.